

УДК 94(4/9)/28

ЦЕРКВА В ПІДПІЛЛІ: ПРЕДСТАВНИКИ ЧЕРНЕЧИХ ЧИНІВ ТА СВІТСЬКОГО ДУХІВНИЦТВА У ПРОТИСТОЯННІ З РАДЯНСЬКОЮ СИСТЕМОЮ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х – ПОЧАТОК 1950-х рр.)

ІГОР ДРОГОБИЦЬКИЙ

*Івано-Франківський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
кафедра теорії та методики викладання гуманітарних дисциплін
пл. А. Міцкевича, 3, м. Івано-Франківськ, Україна, 76000*

У статті подано аспекти взаємодії окремих представників греко-католицького кліру з учасниками збройного націоналістичного руху Опору. Характеризуються особливості їхньої співпраці у протистоянні з тоталітарною системою. Розкрито роль окремих особистостей у цьому процесі. Схарактеризовано методи боротьби репресивних радянських органів із духівництвом «катакомбної» Церкви та націоналістичном підпіллі.

У розкритті теми акцентовано на використанні розсекречених архівних матеріалів.

Ключові слова: *греко-католицька Церква, клір, рух Опору, підпілля, агентурна діяльність.*

Відображення особливостей релігійного життя у структурі звітних матеріалів підпілля Організації українських націоналістів (бандерівців) (далі – ОУН (б)) говорить про трактування релігії загалом та греко-католицької Церкви (далі – ГКЦ) зокрема як невід’ємних чинників соціального життя регіону. Аналіз останнього без урахування цього складника виглядав би не цілісно.

У матеріалах, які становлять джерельну базу статті, розкрито також окремі аспекти агентурно-репресивної роботи радянських спецорганів проти збройного підпілля на початках 1950-х рр. та паралельної боротьби з особами із середовища катакомбної ГКЦ, які мали тісні контакти з представниками ОУН (б).

Звіти націоналістичного підпілля часто містили чітку інформацію про становище релігійного життя в окремих регіонах, особливості процесу знищення ГКЦ 1946 р., початки «катакомбного» періоду її історії, настрої серед духівництва та позицію окремих його представників щодо релігійних, національних і політичних аспектів соціального життя тощо.

Також характеризується особиста постава й позиція представників греко-католицького кліру в ситуації, яка склалася після 1946 р. У цьому контексті відзначаються негативні тенденції – «відношення селянства до церкви і релігії починає притуплюватись. Такий стан треба пояснювати малою чисельністю священиків, переходом священиків на православ’я, невідповідною поведінкою перейдених священиків ... (високі ставки за похорони, шлюби, еднання і ведення до певної міри гулящого життя із сільською адміністрацією)»¹. Окремо

¹ Звіт за IV-й квартал 1948 р. (Товмаччина), *Літопис УПА. Нова серія*, Т. 22. Станиславівська округа ОУН: документи і матеріали 1945?1951, (Київ, Торонто: Національна академія наук (далі – НАН) України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, вид-во «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, Центральний державний архів громадських об’єднань (далі – ЦДАГО) України, Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), 2013), 752–753.

змальовується позиція окремих священиків, які не перейшли у православ'я (674), та позиція населення по щодо православної віри загалом² (676).

У тексті окремих звітів окреслюються загальні особливості релігійного життя у регіоні: «Відвідування церкви постійно скорочується, до чого спричинюються самі священики. Прямого переслідування священиків сьогодні не помічається. Церквами натомість турбуються большевицькі поліційні органи. [...] де священики не перейшли на православ'я, церкви стоять замкнені, а священикам заборонено відправляти Богослуження. Мала кількість священиків – це причина поширення різного роду сект»³.

У період квітня–травня 1948 р. представники руху Опору Золочівщини констатували, що «усі священики в терені попереходили на православ'є, або зреклися духовного сану. Населення до православ'я ставиться ворожо. [...] Церква через заломання духівництва, починає тратити серед населення своє давнє значення ... появляються в терені отці Василіани, які тайно по хатах відправляють Богослужіння та уділяють св. Тайн. Населення дуже радо йде на ці відправи та їх дуже конспірує перед большевиками»⁴.

Загалом же підпілля констатувало, що «з притаєною ненавистю большевики дивляться на греко-католицькі церкви і священство. Хоча большевики підписали православ'я, то все ж таки прямують ... до знищення релігії»⁵.

Такий стан, окрім іншого, обумовив наявність тісних зв'язків між представниками «катакомбної» ГКЦ та підпіллям ОУН (б). Цим пояснюється факт того, що окремі греко-католицькі священики, як також і представники Чину св. Василя Великого фігурували в документації радянських спецслужб.

Так, після ліквідації генерал-хорунжого Романа Шухевича – Тараса Чупринки в с. Білгородші (5 березня 1950 р.; околиці м. Львова) представники МДБ не призупинили масштабної роботи з виявлення його організаційних зв'язків. Поміж них були такі, які безпосередньо стосувалися чільних осіб на той час вже катакомбної УГКЦ зокрема і представників чернечих чинів останньої.

Внаслідок проведеної 31 березня 1950 р. «чекістсько-військової» операції було затримано Миколу Івановича Хмелевського (1876 р. н.). У заарештованого вилучили листівки антирадянського змісту «До людей доброї волі» та «Голос людей з кіл, що проживають легально», автором яких виступала особа під псевдонімом Аксіос.

² Звіт за місяць жовтень, листопад і грудень 1946 р. (Станиславівщина, надрайон Товмач; січень 1947 р.), *Літопис УПА. Нова серія*, Т. 22. Станиславівська округа ОУН: документи і матеріали 1945–1951, (Київ, Торонто: НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, вид-во «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, ЦДАГО України, ГДА СБУ, 2013), 674, 676.

³ Звіт за IV-й квартал 1948 р. (Товмаччина) *Літопис УПА. Нова серія*. Т. 22, (Київ, Торонто, 2013), 741–742.

⁴ Звіт за травень від 25.IV. по 25.V. 1948 р. (26 травня 1948 р., Золочівщина), *Літопис УПА. Нова серія*, Т. 24. Золочівська округа ОУН: Організаційні документи. 1944?1952, Кн. II., (Київ, Торонто: НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, вид-во «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, ЦДАГО України, ГДА СБУ, 2014), 398–399.

⁵ Звіт за мм. липень, серпень, вересень 1948 р. (Станиславівщина, 19 листопада 1948 р.), *Літопис УПА. Нова серія*, Т. 22. Станиславівська округа ОУН: документи і матеріали 1945–1951, (Київ, Торонто: НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, вид-во «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, ЦДАГО України, ГДА СБУ, 2013), 517.

Попередньо на основі інформації з блокнота, який вилучив у Р. Шухевича слідчий МДБ, стало відомо, що генерал-хорунжий особисто давав доручення Аксіос-100 про створення листівки «До людей доброї волі». Крім цього, в записнику стверджувався факт уведення Аксіоса до складу Української Головної Визвольної Ради (далі – УГВР). Крім цього, на той час в руках представників спецслужб був перехоплений лист Р. Шухевича до Проводу Закордонних Частин ОУН (б) (далі – ЗЧ ОУН (б)), у якому інформувалося про кооптацію до складу УГВР особи з греко-католицького духовництва, встановлення якої, отже, стало одним із важливих завдань МДБ у боротьбі з національно-визвольним рухом. Адже УГВР була чільним його органом.

Підозра щодо особи, яка користувалася псевдонімом Аксіом, падала на попередньо захоплених священників ГКЦ – Р. В. Чайковського, М. С. Головацького та І. І. Паснака, щоправда, «наявні версії про можливу причетність до УГВР ... священників ... в ході слідства не підтверджувалися»⁶. Першочергове завдання полягало в тому, щоб «якомога швидше отримати покази Хмелевського, так як не виключалося, що саме він і є «Аксіос-100», уведений до УГВР»⁷.

У ході слідства М. Хмелевський спершу ствердив, що після арешту митрополита Йосифа Сліпого він обійняв посаду капітулярного вікарія і нелегально очолював ГКЦ у Львівській єпархії. Крім цього, він стверджував, що 1947 р. за посередництва греко-католицького священника Йосифа Кладочного⁸ він здійснив спробу проінформувати Ватикан про стан УГКЦ. Для реалізації означеного завдання о. Й. Кладочний одержав, зокрема, рекомендаційні листи до кардинала Ежена Тиссерана, єпископа Івана Бучка та керівника ЧСВВ – Йосипа Заячківського.

Окрім цього, М. Хмелевський назвав представників унійного духовництва, які були причетні до функціонування підпільної ГКЦ, серед яких вказувався Іван Стефанович Зятюк – «настоятель монастиря Редemptористів»⁹. М. Хмелевський стверджував, що останній перебуває на свободі і виконує обов'язки вікарія підпільної ГКЦ.

На той час І. Зятюк сидів у в'язниці м. Золочева за обвинуваченням у порушенні ст. 54–10 ч. І. КК УРСР. У документах МДБ зазначається, що в напрямі, який окреслив М. Хмелевський, І. Зятюк «УКДБ Львівської області не допитувався і показів про свою злочинну діяльність не дав»¹⁰.

Через це його приконвоювали із Золочівської в'язниці та піддали «активному допиту», на якому було проведено коротку очну ставку з М. Хмелевським. Саме після

⁶ Докладная записка о ходе следствия по делу функционеров – «Анны», «Дарки» и др. (1950 г.), – Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности «Организации украинских националистов – ОУН» и «Украинской повстанческой армии – УПА»; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943–1954 гг. В 98 т., ГДА СБУ, Фонд печатных изданий №. 13., архив № 372, Т. 88 (Документы характеризующие значение и приемы захвата бандитов, оперативное использование их в чекистских мероприятиях по ликвидации вооруженного бандоуновского подполья в 1944–1954 гг. В 88–89 тт.), арк. 95.

⁷ Ibid, 95.

⁸ Ibid. У документі стосовно нього є наступна примітка: « ... наш агент «Тихий», заарештований і засуджений».

⁹ Ibid, 96.

¹⁰ Докладная записка о ходе следствия по делу функционеров – «Анны», «Дарки» и др. (1950 г.), *Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности «Организации украинских националистов – ОУН» и «Украинской повстанческой армии – УПА»...*, в 98 т., ГДА СБУ, фонд печатных изданий №. 13, архив № 372, т. 88, арк. 96.

цього І. Зятник почав давати покази «про свої зв'язки з антирадянським греко-католицьким підпіллям», зокрема:

а) підтвердив факт того, що з грудня 1948 р., виконуючи обов'язки настоятеля монастиря редемптористів у с. Уневі Перемишлянського району Львівської області, він паралельно здійснював функції генерального вікарія ГКЦ;

б) ствердив, що до згаданого терміну відповідні обов'язки виконував де Вогт, який, маючи громадянство Бельгії, перед своїм висланням за кордон СРСР передав йому відповідні права, підкреслюючи, що до цієї справи його уповноважив митрополит Й. Сліпий. При цьому де Вогт передав відповідний лист владики;

в) показав, що в жовтні 1948 р. він особисто одержав лист Сліпого, який перебував у таборовому засланні, де останній вітав його з призначенням;

г) підтвердив факти зустрічей із М. Хмелевським, упродовж яких обговорювалося становище унійної церкви;

г) показав, що всі документи, що стосуються його призначення на генерального вікарія, було заховано при співдії священника Григорія Васильовича Мисака (1909 р. н.).

На той час Г. Мисак також перебував у Золочівській в'язниці за аналогічним звинуваченням, проте слідство в його справі вважалося завершеним. Після виявленої інформації Г. Мисака передали в розпорядження слідчої групи, але він категорично відмовився підтверджувати власні зв'язки з підпільною Церквою на допитах.

Переломним моментом у роботі з ним стало проведення очної ставки із І. Зятником, після чого Г. Мисак підтвердив власні зв'язки з підпільною ГКЦ та вказав на місцезнаходження документів, які стосувалися призначень керівництва Церкви. Проте в ході операції з вилучення останніх відповідного листування з митрополитом Й. Сліпим віднайдено так і не було¹¹.

У роботі з М. Хмелевським представники спецслужб надалі вдалися до активного використання камерної агентури, зокрема а вдалися ента Лаби, який попередньо перебуваючи в камері з згаданими оо. Р. Чайковським, М. Головацьким та І. Паснаком, «добре вивчив окремі штрихи з побуту греко-католицьких священників, що дало йому можливість правильно вибрати лінію поведінки в спілкуванні з Хмелевським. «Лаба» незабаром увійшов у довір'я до Хмелевського і останній почав розповідати йому дещо про свої зв'язки з ОУН і деяку організаційну діяльність. Все це було використано для розкриття Хмелевського»¹².

Дальше застосування агентурно-слідчої розробки М. Хмелевського розкрило його зв'язки із священником ГКЦ Яковом Білоскурським (1906 р. н.), який перебував на нелегальному положенні. Останнього було затримано в м. Львові 12 квітня 1950 р.

У ході слідства Я. Білоскурський ствердив особисті зв'язки з ОУН (б) від 1929 р; вказав, що в 1944–1947 р. виконував функції референта пропаганди Тернопільського обласного проводу, а в останній час утримував пункт зв'язку Центрального Проводу (далі – ЦП) ОУН (б), контактуючи із зв'язковими Р. Шухевича та його охороною. Стосовно М. Хмелевського Я. Білоскурський підтвердив факти, що той виконував функції капітулярного вікарія, і підтримував контакти з Ватиканом та був причетний до написання листівки «До людей доброї волі» з критикою «возз'єднання».

¹¹ Докладная записка о ходе следствия по делу функционеров – «Анны», «Дарки» и др. (1950 г.), *Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности «Организации украинских националистов – ОУН» и «Украинской повстанческой армии – УПА»...*, в 98 т., ГДА СБУ, фонд печатных изданий № 13, архив № 372, т. 88, арк. 97.

¹²Ibid, 98.

Використовуючи зібраний матеріал, слідчому МДБ вдалося змусити М. Хмелевського до зізнання 15 квітня 1950 р. У результаті він ствердив зв'язок із підпіллям ОУН (б), а саме те, що з 1947 р. мав зустрічі з керівниками Опору, вів систематичне листування із Р. Шухевичем, конспіруючись під псевдонімами 44-44 і 100; з 1947 р. мав псевдонім Аксіос; у червні 1948 р. за ініціативи ЦП ОУН (б) був кооптований до складу УГВР.

М. Хмелевський вказав, що в листуванні з Р. Шухевичем порушувалося питання стану ГКЦ і через останнього він двічі спрямовував інформацію до Ватикану, в якій вказувалося число священників, які погодились на возз'єднання і навпаки – відмовилися від його визнання, а також число заарештованого духовництва ГКЦ.

М. Хмелевський також розкрив окремі аспекти ухвалення рішень Великим Збором ОУН (б), у ході проведення якого було ухвалено рішення про потребу конфіскації земельних угідь ГКЦ. У листуванні з Р. Шухевичем М. Хмелевський обґрунтовував неприпустимість такої політики, яка у свою чергу призведе до підриву економічної основи функціонування Церкви. У відповідь Р. Шухевич вказав, що причиною такого рішення став вплив представників ОУН (б) із східних областей України. Натомість генерал-хорунжий запевнив, що «ОУН ... завжди буде вірна греко-католицькій Церкві і не буде обмежувати її інтересів»¹³.

Подані матеріали засвідчують тісні зв'язки між представниками «катакомбної» ГКЦ та учасникам націоналістичного крила руху Опору. Їхня взаємодія обумовлювалася потребою консолідації зусиль у протистоянні з радянською системою. І хоча шляхи боротьби з владою в означених середовищах були різні, все ж їхні учасники досить успішно співдіяли, кидаючи виклик режимові та власною позицією обстоюючи ідеї потреби вільного розвитку релігійного життя і гасло «воля народам і людині!»¹⁴

¹³ Докладная записка о ходе следствия по делу функционеров – «Анны», «Дарки» и др. (1950 г.), *Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности «Организации украинских националистов – ОУН» и «Украинской повстанческой армии – УПА»...*, в 98 т., ГДА СБУ, фонд печатных изданий №. 13, архив № 372, т. 88, арк. 100.

¹⁴ Стрілецькі вісті. Орган ВШВО П. Ч. 3. Рік I. 8 травня 1944 р., *Літопис УПА. Нова серія*, Т. 13. Воєнна Округа УПА «Буг» 1943–1952. Документи і матеріали, кн. II., (Київ, Торонто: НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, вид-во «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, ЦДАГО України, ГДА СБУ, 2009), 395.

**CHURCH AT THE UNDERGROUND:
THE REPRESENTATIVES OF THE MONASTIC ORDERS AND THE THE CLERGY IN
CONFRONTATION WITH THE SOVIET SYSTEM
(THE SECOND HALF OF THE 1940-S – THE BEGINNING OF THE 1950-S)**

IGOR DROGOBYCKIY

Ivano-Frankivsk Regional Institute of Pedagogical Postgraduate Education,
Department of Theory and Methodology of Teaching
Plaza Mickiewicz 3, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76000

SUMMARY

The post-war period of national life in Galicia is characterized by the existence of an expanded network of nationalist underground in the region. The purpose of his work was to fight the Soviet authorities for the establishment of an independent and congregational national statehood. The events of the liquidation of the Greek Catholic Church in March 1946 led to the transition of the most stable representatives of its clergy to the underground. The time of the “catacomb” Church began.

Thus, after the Second World War, a heterogeneous underground, united by one goal – the opposition of the regime, operated within the region.

During the operation of the designated wing of the national resistance movement, his leadership gradually shifted from the OUN (b) to the UHVR. Although the leading positions in the leadership of the liberation struggle occupied by representatives of the OUN (b). However, they tried to combine their own efforts with those who treated the regime of Soviet power hostile. Thus representatives of the opposition Greek Catholic clergy were considered allies in this confrontation. The material of the article confirms the direct involvement of Clergymen of the underground Church in the work of the governing bodies of the national resistance movement, in particular the regional offices and the UHVR.

The realities of the struggle for asserting their vision of the development of the state process led to the choice of the leadership of the resistance movement of the corresponding methods, which was reflected in the stage of liberation struggles. The marked chronological period became a time of refusal to use in opposing the organs of Soviet power of large armed units and to build its own underground grid.

Representatives of the latter, analyzing the features of social life, could not but pay attention to the conditions, condition and specificity of the development of its religious component. This is due to the presence of materials relevant content in the documentation of the underground. Its analysis allows for a clearer understanding of not only the features of the interpretation of the religious factor among the underground of the OUN (b), but also the disclosure of both the general features and the specifics of the evolution of religious life in Galicia.

The opposition to the nationalist resistance movement on the part of the repressive Soviet authorities has caused the appearance of relevant documents and materials that are currently stored in special archives and partially subjected to declassification. The materials of the special services contain information on the individual aspects of the functioning of the “catacomb” Church, whose representatives maintained interrelationships with the underground of the OUN (b). The analysis of the existing archival base of the repressive organs of the Soviet power system enables the disclosure of the methods and techniques used by the KDB in the fight against political and religious opposition.

The isolation of materials representing the religious aspect of the social life of the population of the region in the documentary basis of the nationalist underground and the repressive organs of the USSR with the subsequent comparison of their existing information is a prerequisite for a systematic and profound understanding of both the history of the national liberation movement and the peculiarities of the development of religious life in the region, adequate understanding of the meaning and role of individual persons in the specified processes.

Key words: Greek Catholic Church, clergy, resistance movement, underground, agency activities.

REFERENCES

Archery news. The body of the Second World War II. Part. 3. Year I. May 8, 1944, Chronicle of the UPA. The new series, Vol. 13. The Military District of the UPA “Bug” 1943–1952. Documents and materials, Book. II., Kiev, Toronto: NAS of Ukraine, Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. MS Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine, “Chronicle of UPA”, State Committee of Archives of Ukraine, Central State Archives of Civil Aviation of Ukraine, State Security Service of Ukraine, 2009, 395. (in Ukrainian).

A detailed note on the course of the investigation on the case of functionaries – Anna, Darkov and others (1950); – Collection of documents on the structure and character of anti-Soviet activities “Organization of Ukrainian Nationalists – OUN” and “Ukrainian Insurgent Army – UPA”; about the methods and methods of the operational and operational work of the state security organs of Ukraine on liquidation of the organized underground OUN and armed gangs of the UPA in the territory of the republic during the period 1943–1954. In 98 tons, the State Security Service of Ukraine SSU, the Fund of printed publications No. 13., archive No. 372, Vol. 88 (Documents characterizing the significance and methods of capturing gangsters, their operative use in the Chekist activities for the elimination of the armed Bandunov underground in 1944–1954. In 88-89 vols.), Aka. 95. (in Ukrainian).

May report from 25.IV. on 25. V. 1948 (May 26, 1948, Zolochiv oblast), Chronicle of the UPA. The new series, Vol. 24. Zolochivsky OUN region: Organizational documents. 1944–1952, Book. II., Kiev, Toronto: NAS of Ukraine, Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. MS Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine, “Chronicle of the UPA”, State Committee of Archives of Ukraine, Central State Archives of Civil Aviation of Ukraine, State Security Service of Ukraine Security Service, 2014, 398–399. (in Ukrainian).

Report for the 4th quarter of 1948 (Tovmachinka), Chronicle of the UPA. New series, Vol. 22. Stanislavsky OUN region: documents and materials 1945–1951, Kyiv, Toronto: National Academy of Sciences (further – NAS) of Ukraine, Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. MS Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine, “Chronicle of the UPA”, State Committee of Archives of Ukraine, Central State Archive of Public Associations (hereinafter – CSAA) of Ukraine, Branch State Archive of the Security Service of Ukraine (hereinafter – the State Security Service of Ukraine), 2013, 752–753. (in Ukrainian).

Report for the month of October, November and December 1946 (Stanislavivshchyna, Transdnistria Tovmach, January 1947), Chronicle of the UPA. New series, Vol. 22. Stanislavivsky district of the OUN: documents and materials 1945–1951, Kyiv, Toronto: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. MS Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine, the title “Chronicle of the UPA”, State Committee of Archives of Ukraine, Central State Archives of Civil Aviation of Ukraine, State Security Service of Ukraine Security Service, 2013, 674, 676. (in Ukrainian).

Report for the 4th quarter of 1948 (Tovmachinka) Chronicle of UPA. New series. Vol. 22, Kyiv, Toronto, 2013, 741–742. (in Ukrainian).

Report for months July, August, September 1948 (Stanislavivshchyna, November 19, 1948), Chronicle of the UPA. New series, Vol. 22. Stanislavivsky district of the OUN: documents and materials 1945–1951, Kyiv, Toronto: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies. MS Hrushevsky National Academy of Sciences of Ukraine, the title “Chronicle of the UPA”, State Committee of Archives of Ukraine, Central State Archives of Civil Aviation of Ukraine, State Security Service of Ukraine, SSU, 2013, 517. (in Ukrainian).